

Людмила Петровна Иванова
Микросоциум в дискурсивном аспекте
(воспитательный потенциал семьи)

Saarbrücken: Palmarium Academic Publishing, 2015, 84 с. ISBN: 978-3-659-60024-1
(получено 29.03.2015, принято 21.10.2015)

Рецензируемая монография Людмилы Петровны Ивановой адресована широкому кругу читателей: ученым-филологам, педагогам, родителям — всем тем, кому «важна историческая память, эксплицированная в памяти родной семьи»¹.

Материал, проанализированный с позиций лингвистики и представленный в работе, вызвал резонанс среди участников различных филологических конференций. Немецкий издательский дом *Palmarium Academic Publishing* предложил автору сотрудничество, в результате которого в 2015 г. вышла в свет книга *Микросоциум в дискурсивном аспекте (воспитательный потенциал семьи)* — издание, содержащее Приложение и культурологические комментарии, доступное западноевропейскому читателю.

Перед нами книга о семье, о родительском доме, о дорогих членам семьи вещах и любимых песнях, особенность ее в гармоничном единстве пережитого не одним поколением семьи опыта и лингвистического подхода к данному материалу.

В работе впервые с позиций лингвистики анализируется новая категория **микросоциум семьи**.

Отметим, что отдельные аспекты семейного дискурса становились объектом изучения языковедов. Однако цельное описание дискурса семьи пока не создано, научный аппарат не разработан, что говорит об актуальности исследования проблемы.

По мнению автора монографии, ментальное пространство того или иного народа — инвариант, воплощающийся во множестве вариантов — ментальном пространстве разных семей и у каждой семьи есть общее, обусловленное национальными традициями, историей, местом проживания и т.д., но есть и оригинальное, специфического, связанное с личностями членов семьи.

Для обозначения коммуникативной деятельности, протекающей в родительском доме, автор выбирает термин *дискурс*.

Таким образом, формируется ключевое определение в работе:

(...) для нас дискурс микросоциума — это коммуникативная деятельность членов одной семьи, протекающая в стенах родительского дома, находящаяся под мощным влиянием семейных, национальных и культурных традиций (...) в семье создается особое ментальное пространство².

---

¹ Л. Иванова. *Микросоциум в дискурсивном аспекте (воспитательный потенциал семьи)*. Saarbrücken: Palmarium Academic Publishing, 2015, с. 2. Далее все цитаты в рецензии приводятся по данному изданию с указанием страницы.

² Там же, с. 11.

Материалом для исследования послужил дискурс семьи автора — семьи Ивановых, как неоднократно подчеркивается в монографии, «типичной семьи с типичной фамилией».

Дискурс микросоциума семьи автор анализирует с помощью следующих лингвистических категорий и компонентов.

1. **Категория прецедентности** реализуется посредством *прецедентных феноменов* (поскольку дискурс микросоциума — это коммуникативная деятельность, протекающая в определенных условиях, следовательно, включает в себя вербальные и невербальные компоненты), классифицированных на прецедентные имена, прецедентные тексты, прецедентные события, прецедентные ситуации, прецедентные высказывания семьи Ивановых.

В рамках категории прецедентности автор работы анализирует любимые песни семьи, в которых эксплицируются духовные ценности семьи, во многом обусловленные опытом переживания Великой Отечественной войны, малые песенные жанры (частушки), семейные предания, материальные прецедентные феномены, среди которых рассматриваются артефакты как сверхтекст родительского дома, а также домашние любимцы.

2. **Концепты.** Основными единицами ментального пространства микросоциума семьи наряду с прецедентными феноменами являются концепты, ключевые слова культуры.

В монографии представлен анализ концептов, вербализованных в любимых песнях семьи Ивановых: *концепт Родина, концепт война, концепт любовь, концепт родной дом*. Отдельный пункт работы посвящен концепту *толерантности* в структуре семейных ценностей.

Лингвистическое осмысление автором ежедневно окружающего нас пространства семьи вызывает у читателя изменение привычного вектора внимания:

Родительский дом — целостное образование, созданное за счет тематической общности входящих в него единиц. Он обладает четко выраженным пространственным и временным локусом. Главное, что отличает родительский дом от канонического сверхтекста — его невербальность (...)³.

Так, в рецензируемой монографии артефакты родительского дома рассматриваются в качестве невербальных артефактов-текстов, обладающих высокой степенью прецедентности для членов семьи. Автор убедительно доказывает, что артефакты родительского дома создают сверхтекст, поскольку каждый предмет имеет свою историю, свой «текст», известный и дорогой не одному поколению семьи.

В работе делается акцент на анализе ментального пространства микросоциума семьи. Автор считает, что ментальное пространство, проявляясь прежде всего в художественных текстах, связано с языковой картиной мира, что дает все основания изучать ментальное пространство индивида — народа — цивилизации и рассматривать его как динамическую категорию⁴. Ментальное про-

³ Там же, с. 10.

⁴ Там же, с. 6.

странство микросоциума семьи ограничено концептами и ключевыми именами культуры, вмещающими его, в нем реализуется категория прецедентности.

Приведем некоторые примеры анализируемых в монографии прецедентных феноменов.

К прецедентным именам автор относит целую группу явлений: имена близких родственников и друзей; «родовые» имена — любимые в семье и роду имена, которые часто воспроизводятся практически в каждом поколении; уменьшительные имена, функционирующие в рамках семьи; детские самономинии.

Среди прецедентных текстов в работе выделяются следующие: любимые песни семьи, частушки Петербурга времен молодости родителей семейные предания, в качестве прецедентных текстов также рассматриваются вещи, имеющие свою историю и значимые для членов семьи.

В рамках прецедентных событий автор описывает забавные происшествия. Прецедентные события не отождествляются с прецедентными ситуациями:

(...) прецедентная ситуация близка прецедентному событию, различие между ними состоит в том, что событие происходит один раз, рассказ о нем небольшой и законченный. Ситуация может повторяться, она, как правило, неожиданна, предполагает раздумья и успешный выход из нее⁵.

Среди прецедентных высказываний приводятся смешные фразы детей — младших членов семьи, которые вспоминаются долгие годы и передаются новым поколениям.

Автор приходит к выводу, что в дискурсе семьи как микросоциума функционируют все типы прецедентных феноменов.

Очень важным, на наш взгляд, является на сегодняшний день понимание того, что именно семья воспитывает человека, в семье формируются ценности. Эту главную для всей работы мысль автор иллюстрирует в том числе анализом любимых песен, в которых и вербализуются ценности семьи Ивановых:

У каждой семьи свои песни: кто-то больше любит народные, кто-то военные и т.п. Поскольку семья складывается из многих поколений, постольку и время появления песен различно. Таким образом, процесс формирования любимых песен семьи растягивается на десятилетия. В них отражается ментальное пространство народа, его нравственность⁶.

Приведем пример анализа детских впечатлений автора:

Иногда отец в определенном настроении пел две песни, которые мы не пели, вероятно из-за возраста, но их ни от кого больше я не слышала: первая меня просто завораживала: *‘Девушку из маленькой таверны Полюбил суровый капитан, Девушку с глазами дикой серны и с улыбкой гордой, как хрусталь. Полюбил за ... (не помню), алых губ нетронутый коралл’* (далее тоже провал в памяти). В те годы об импрессионизме мы не помышляли, но образы удивительной девушки и романтического капитана запали в душу⁷.

⁵ Там же, с. 13–14.

⁶ Там же, с. 15–16

⁷ Там же, с. 16.

В Приложении представлен полный текст этой песни, как и всех остальных, проанализированных в монографии, даются электронные ссылки на источники и варианты исполнения, которыми можно воспользоваться, слушая песни при чтении электронной книги (этот вариант книги также предусмотрен издательством).

Автор монографии подчеркивает, что с позиций языка как носителя национальной культуры и ментальности морально-этическая ценность имеет четкую структуру, в центре которой находится концепт.

Анализируемый песенный материал разделен на группы: 1) довоенные песни; 2) песни времен Великой Отечественной войны; 3) песни послевоенного периода; 4) песни, даты появления которых автору установить не удалось. В процессе исследования автором выявлены следующие морально-этические ценности, вербализированные в текстах любимых песен семьи Ивановых: патриотизм (концепт Родина), воинский долг (концепт война), верная и преданная любовь (концепт любовь), семейный очаг (концепт родной дом).

В качестве материальных прецедентных феноменов рассматриваются артефакты как свертхтексты родительского дома и домашние животные семьи.

В работе делается вывод о том, что родительский дом является относительно закрытым, неавторским, ориентированным на конкретного адресата, неоднотипно структурированным артефактом-свертхтекстом.

Автор монографии отдельно останавливается на концепте *толерантности*. Данное понятие, заложенное в основу коммуникативной деятельности семьи Ивановых, является итоговым в дискурсе микросоциума и жизненно необходимым в наши дни, именно его анализ завершает монографию.

При описании истоков толерантности в семье в рецензируемой работе предлагается не традиционный подход с точки зрения экспликации концепта, его фреймовой структуры, а описание образа жизни, жизни-путешествия, обусловленного спецификой военной службы главы семьи — Иванова Петра Ивановича. Это путь, на котором все ситуации встречи и освоения нового — новое место жительства, новые люди, представители разных национальных культур — можно охарактеризовать как путь «с открытым сердцем к представителям разных стран и народов (...)»⁸.

Обратим внимание на дальнейшие перспективы в русле данного исследования, поскольку предложенная в работе модель описания может быть использована при характеристике других национальных микросоциумов: «иными будут наполнения прецедентных феноменов и свертхтекстов, но неизменно в каждой семье воспитание семейных ценностей как реализации национальных и общечеловеческих ценностей»⁹.

НАТАЛЬЯ Н. СЫРОМЛЯ

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

Институт филологии

бульвар Тараса Шевченко, 14, г. Киев, Украина, 01601

e-mail: siromlya.nata@yandex.ua

⁸ Там же, с. 48.

⁹ Указ. соч., с. 54.

**Imiona komunikacji językowej czyli demakijażowanie sensów.
Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Marcelinie Grabskiej.**

Red. Katarzyna Wojan, Żanna Śladkiewicz, Anna Hau, Katarzyna Wądołowska-Le-sner. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2015, 360 ss.
(nadesłano 13.07.2015; zaakceptowano 14.07.2015)

Omawiany tom jest księgą szczególną, zawiera bowiem dzieła dedykowane Pani Profesor Marcelinie Grabskiej z okazji podwójnego Jubileuszu: pięćdziesięciolecia działalności dydaktycznej oraz czterdziestolecia pracy naukowej. *Tempus fugit* mawiali Rzymianie i zaraz dodawali: *aeternitas manet*, rozumiejąc zapewne przez tę sentencję także konieczność pozostawienia po sobie rzeczy wielkich i pięknych, a wielkie i piękne idzie zwykle w parze z wiecznością.

Książka ma układ klasyczny, bo wzorowany na sprawdzonych już wzorach: dwóch poprzednich księgach jubileuszowych — jednej, dedykowanej Profesor Janinie Bartoszewskiej, i drugiej — poświęconej Profesorowi Franciszkowi Apanowiczowi. Dwie części właściwe, w których zgromadzono dedykowane Jubilatce utwory innych autorów, poprzedza słowo *Od Redaktorek* i *Tabula Gratulatoria* oraz teksty okolicznościowe, które przybliżają nam biografię i ścieżkę naukowo-dydaktyczną Czcigodnej Jubilatki.

W słowie *Od Redaktorek* podkreślono, że podwójna, a w rzeczy samej potrójna uroczystość, bo związana również z dwudziestoleciem kierowania przez Profesor Marcelinę Grabską (do roku 2013) gdańskim zakładem i katedrą, zaangażowała emocjonalnie wiele osób spośród Jej grona, a to znaczy, że wciąż otaczają Jubilatkę osoby uczuciowo związane z nią samą i jej doświadczeniem jako badacza i przełożonego. Tutaj także określono nie tylko adresata omawianego dzieła, którym ma być szeroki krąg odbiorców interesujących się głównie tematyką lingwistyczno-kulturową, lecz także przybliżono — z zachowaniem należytej w takim przypadku staranności — Osobę i osiągnięcia zawodowe Jubilatki.

Redaktorki tomu wyraziły nadzieję, że zebrany przez nie materiał wprowadzi czytelników w świat tajemnic ludzkiego języka, który niezmiennie jest podstawą ludzkiej komunikacji. A że komunikacja ta ma wiele twarzy, cechuje się ponadto wielowymiarowością interpretacyjną i interdyscyplinarnym charakterem, trudno ją w pełni ogarnąć i zaszufladkować w wielopostaciowej i stale się rozbudowującej komunikologii. Dlatego prezentowane w tomie prace dotyczą wielu różnorodnych zagadnień wpisujących się w sferę komunikacji wewnątrz- i międzyjęzykowej i prezentują odmienne perspektywy badawcze: językoznawczą, kulturoznawczą, literaturoznawczą, psychologiczną, filozoficzną i teologiczną. W zestawie autorów znaleźli się przedstawiciele różnych filologii — angielsi, fenniści, germaniści, japońscy, poloniści, rusycyści, skandynawscy, a obok nich — reprezentanci świata nauk ścisłych, przyrodniczych oraz prawnych. Ta niejednorodność środowiska badawczego przemawia za prawdziwością tezy, w myśl której relacje międzyludzkie opierają się na wielu specyficznych związkach, a dynamiczny układ „człowiek/język” dostarcza wciąż nowych danych pozwalających lepiej przenikać w ludzką psychikę i zasady komunikacji międzyosobniczej

nie tylko w obrębie jednej nacji, lecz wielu narodów i wielu czasów. W ocenie Redaktorek zamieszczone w ich w tomie artykuły wyszły spod piór niekwestionowanych autorytetów reprezentowanych przez siebie dziedzin nauki, są więc zdolne zaciekawić, zaintrygować oraz pobudzić do głębszej refleksji na temat złożonego fenomenu *homo communicans*.

Artykuły językoznawcze i z obszaru glottodydaktyki poprzedza część poświęcona Jubilatce. Tutaj zostaje odsłonięta sylwetka Człowieka i Naukowca, a obok informacji merytorycznych odnajdujemy ślady emocji, w których wyrażono uznanie, szacunek i podziw dla osobowości, dokonań, wiedzy oraz postawy życiowej Profesor Marceliny Grabskiej. „Cenimy Jubilatkę nie tylko na polu nauki, ale również za budowanie postaw i wartości etycznych, gwarantujących naukowy obiektywizm, niezależność i humanistyczną tolerancję. Pani Profesor Marcelina Grabska jawi się nam nie tylko jako Uczona i Dydaktyk, mogąca poszczycić się znaczącą spuścizną, ale przede wszystkim jako wielka Humanistka, prezentująca antropocentryczną postawę intelektualną i moralną, przejawiająca głęboką troskę o godność, potrzeby, szczęście i dbałość o niezależny rozwój drugiego człowieka, a jednocześnie nieignorująca wagi racji rozumu. Łącząc idee nowoczesnego humanizmu z filozofią teistyczną, poszukuje w bliżnim chrześcijańskich źródeł prawd etycznych i moralnych” — piszą doniośle Redaktorki. Po tych wyrazach uznania Marian Szczodrowski, Dziekan Senior Wydziału Filologiczno-Historycznego UG, wygłosił słowo jubileuszowe ujęte w zmodyfikowaną nieco łacińską formułę: *...litterae scriptae manent!*, co wcale nie zmienia faktu, że to, co zostało napisane, nie da się usunąć... Tutaj również, w części *O Profesor Marcelinie Grabskiej*, Anna Hau i Katarzyna Wądołowska-Lesner opowiedziały o Jubilatce jako dydaktyku, a Katarzyna Wojan zamieściła dwa teksty. Jeden ku przestrodze: *Obyś cudze dzieci uczył! Magia zawodu czy przekleństwo wszech czasów?* i drugi, będący bibliografią dorobku naukowego Pani Profesor, także opracowany przez Katarzynę Wojan.

W części pierwszej, językoznawczo-glottodydaktycznej, znalazło się trzynaście artykułów przedstawicieli środowiska gdańskiego i pochodzących spoza Gdańska, od lat sympatyzujących z Czcigodną Jubilatką. Wypowiedzi otwiera utwór Katarzyny Wojan, który nawiązuje do rzeczywistości ewangelii Janowej przez posłużenie się formułą hymniczną „*Na początku było Słowo...*”. Anna Hau w artykule *Kilka słów o potrzebie językowej* zastanawia się nad sytuacją współczesnego *homo loquens* i źródłami jego specyficznej, tj. językowej aktywności. Grażyna Łopuszańska pisze o *Sytuacji językowej w Gdańsku w perspektywie diachronicznej*, podkreślając, że Pomorze zawsze było kulturowym pograniczem, a synkretyzm ten utrwalił się historycznie i jego skutki odczuwamy do dzisiaj. Z kolei Dorota Dziewanowska stawia tezę o etykietce mownej, która ma być kluczowym aspektem w nauczaniu języka rosyjskiego jako języka obcego i proponuje tekst zatytułowany *Речевой этикет — ключевой аспект обучения русскому языку как иностранному*. Po niej Maria Bobrowa (Мария Боброва), odwołując się do rosyjskich dialektów i żargonizmów zawierających rdzeń *жерт-/черк-*, dzieli się swoimi spostrzeżeniami o pewnej opozycji *swoi/cudzy*. Z kolei poznański badacz, Andrzej Sitarski, wprowadził nas w sferę teologiczną przez zaoferowanie artykułu *К вопросу об аксиологизации языка православной проповеди (на материале текстов Митрополита Саввы Слова и проповеди)*. Po nim, dwie autorki, Wanda Stec i Krystyna Stec, przeniosły czytelników do współczesności, ponieważ ich tekst

dotyczy ważnej kwestii dezaktualizacji języka prawniczych podręczników akademickich z uwagi na naturalny bieg czasu. W artykule *Język prawniczych podręczników akademickich a wpływ czasu — wybrane zagadnienia stylistyczne* autorki słusznie podkreśliły zależność materii podręcznikowej od warunków politycznych i obowiązującej w danym czasie historycznym ideologii. Na szczęście, rosyjskie prawnicze podręczniki akademickie odeszły od cytowania „błyskotliwych” sentencji wodzów rewolucji i komunizmu, osłabiły także swoją jaskrawą tendencyjność i jedynie słuszne wartościowanie, a to znaczy, że decydenci uwzględniają nową sytuację geopolityczną, która zmusza do odpolitycznienia procesu edukacji. Z kolei Jan Wawrzyńczyk w króciutkim szkicu *Aus der Geschichte des Internationalismus Kabuki im Polnischen* nawiązał do japońskiego słowa kabuki i jego recepcji w języku polskim. Katarzyna Wądołowska-Lesner podzieliła się uwagami natury glottodydaktycznej, prezentując tekst *Leksyka potencjalnie niezrozumiała dla polskiego ucznia i studenta*, który miał na celu między innymi weryfikację wcześniejszych wyników badań Profesor Marceliny Grabskiej. Marek A. Iwanowski napisał o *Wstępnym projekcie Japońskiej E-kartoteki Lingwistycznej*, a Marian Szczodrowski o Niektórych aspektach obcojęzycznej glottokodematyki i glottodydaktyki. Część językoznawczo-glottodydaktyczną Księgi Jubileuszowej zamykają dwa artykuły: jeden, autorstwa Krzysztofa Nerlickiego *Mein Gott! Niemieckie formy emotywnie i ich polskie ekwiwalenty typu (o) (PRON/ADJ) Boże!/Boże (PRON/ADJ)* — *wybrane problemy leksykograficzne i glottodydaktyczne*, i drugi, pióra Władysława Woźniewicza *Deficyty dobrostanu w aspekcie edukacyjno-pedagogicznym*.

W części drugiej tomu, literaturoznawczo-kulturoznawczej, zamieszczono dziesięć artykułów również przedstawicieli różnych ośrodków badawczych w Polsce i spoza jej granic. Te część otwiera tekst Grzegorza Ojcewicza poświęcony rosyjskiemu nobliście i wybranej kategorii ściśle związanej ze światopoglądem Iwana Bunina: „*Ostatniość*” w twórczości poetyckiej Iwana Bunina jako estetyczno-egzystencjalna kategoria postrzegania świata. Następnie Bolesław Mrozewicz napisał o poszukiwaniu Absolutu przez nawiązanie do tekstu Miki Waltariego *Tajemnica Królestwa* i obecnych w nim komponentów biblijnych. Z kolei Ryszard Tokarski przybliżył poetycki świat Mariana Hemara przez przywołanie dwóch jego fraszek lingwistycznych. Hanna Komorowska zastanawiała się nad językiem w metaforze oraz o wielo- oraz różnojęzyczności jako teatrze, a Roman Gawarkiewicz wprowadził odbiorcę do przestrzeni międzykulturowej, lokując w niej *homo communicans*. Hieronim Chojnacki przedstawił w swoim artykule wizję totalnej transparentności w relacjach z innymi ludźmi i w komunikacji międzykulturowej, Danuta Stanulewicz zaś zajęła się wybranym kamieniem i wybranym kolorem, pisząc o turkusie i barwie turkusowej w języku polskim (na marginesie: wybór kamienia i koloru był podyktowany preferencjami kolorystycznym Szanownej Jubilatki). Gość z Rosji, Walentyna Masłowa, podzieliła się swoimi spostrzeżeniami na temat lingwokonceptologii funkcjonującej w nowych, postsowieckich warunkach polityczno-ustrojowych. Gdańska badaczka Żanna Śładkiewicz napisała o stereotypie Polki w rosyjskim dyskursie publicznym, natomiast Jurand B. Czermiński, również badacz z Gdańska, zaproponował tekst o tajemniczo brzmiącym tytule i niecodziennej zawartości, bo dotyczącej problemów ludzi niepełnosprawnych: *Uwięziona wrażliwość. Krótka antologia epizodów z przeplotem*. Jest to, jak sam autor zaznacza, tendencyjny wybór „życiowych epizodów z biografii różnych osób” (s. 358), który traktuje

jak „planowy spacer od rzewnego pochylenia się nad bezsilnością do odkrycia siły bezsilnych” (s. 358). Zdaniem Juranda B. Czermińskiego, ludzie niepełnosprawni są bardzo potrzebni osobom pełnosprawnym, ponieważ pomagają cywilizować świat. Tego typu myśli, wskazujących na współczesny kryzys standardów humanistycznych, odnajdujemy w tym tekście znacznie więcej.

Książka jubileuszowa, zgodnie z jej przesłaniem zawartym w tytule, starała się pokazać, że komunikacja międzyludzka ma wiele obliczy: żeńskich, męskich i... nijakich. Wszystkie one wymagają swoistego demakijażowania, czyli użycia różnorodnych interdyscyplinarnych narzędzi badawczych podczas ich naukowego opisu, by spod oczywistych i powszednich znaczeń wydobyć ukryte i odświeżone sensy zawarte w słowach, gestach i przemilczeniach. Omawiany tom otwierał udany cytat z Józefa Marii Hoene-Wrońskiego: „Uczmy się od ludzi Wielkich wielkich rzeczy, jakich nas nauczali. Ich słabostki to rzecz drugorzędna”. Kończąc, chciałbym sparafrazować tę myśl, można bowiem powiedzieć, że Wielcy ludzie — a do takich należy Czcigodna Jubilatka — są stworzeni do tworzenia wielkich rzeczy i do przekazywania tych wielkich rzeczy swoim uczniom, ale jeśli Wielcy ludzie nie zachowają tej ciągłości pokoleniowej, ich słabostki nie będą wówczas rzeczą drugorzędną.

GRZEGORZ OJCEWICZ

Profesor emeritus,

Wyższa Szkoła Policji w Szczytnie, Wydział Administracji, Studium Edukacji Językowej;

b. prof., Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie,

Wydział Humanistyczny, Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej, Polska

e-mail: gojcew@poczta.onet.pl

Ксения Кривошеина***Мать Мария (Скобцова). Святая наших дней***

Москва: Издательство «ЭКСМО», 2015, 696 с.

(nadesłano 11.08.2015; zaakceptowano 12.08.2015)

Na ten niezwyklej tom w lazurowej okładce i czarno-lazurowej obwolucie, nawiązujących dyskretnie do Nieba i duchowości głównej bohaterki, czekali z niepokojem szczególnie badacze życia i twórczości Matki Marii — nie tylko w Rosji i Francji, lecz także w Polsce. Mowa o wyjątkowym dziele, które ukazało się w maju 2015 roku nakładem moskiewskiego wydawnictwa „Eksmo” i zostało poświęcone jednej z najwybitniejszych postaci rosyjskiej emigracji pierwszej fali, czyli Jelizawicie Skobcowej (1891–1945), znanej bardziej z historii literatury rosyjskiej jako Jelizawieta Kuźmina-Karawajewa (z d. Pilenko). W 2015 roku przypada 70-lecie śmierci Matki Marii, wyniesionej na Ołtarze Pańskie przez Kościół Prawosławny w 2004 roku. O Matce Marii mówimy także oficjalnie św. Matka Maria z Paryża. Cieszy fakt, że w jej ojczystym kraju doceniono po dziesięcioleciach głębokiego ideologicznego milczenia o pisarzach-emigrantach nie tylko wartość spuścizny literackiej Jelizawiey Skobcowej, lecz otwarcie przyznano się — przez fakt publikacji — do znaczenia oraz rangi ponadczasowego przekazu, zawartego w tekstach i czynach tej niezwyklej prawosławnej mniszki. Trzeba w tym miejscu dodać, że omawiana monografia ukazuje się w serii „Wielcy Ludzie XX Wieku” jako tom czwarty. Przed nim wydano prace poświęcone 1. Dietrichowi Bonhoefferowi, 2. Ojcu Aleksandrowi Mieniowi, 3. Pawłowi. Patriarsze Serbskiemu.

Pomimo upływu 70 lat od dnia tragicznej śmierci Matki Marii w Ravensbrück, jej dorobek literacki, artystyczny i publicystyczny, a także prowadzona zwłaszcza w czasie okupacji działalność nastawiona na ratowanie każdego, kto był zagrożony przez faszyzm, łącznie z Żydami, budzi ogromne zainteresowanie nie tylko w gronie obecnych emigrantów mieszkających w Paryżu, ale także poza granicami Francji, Wielkiej Brytanii czy Stanów Zjednoczonych. Autorka monografii, emigrantka Ksenia Kriwoszeina (1945), od dłuższego czasu zabiegała o wydanie tej książki w Rosji. Cel, na szczęście, osiągnęła, a łatwo, jak sama przyznaje, nie było.

W przywołanej monografii znalazło się prawie wszystko, co do tej pory najlepsze. Prawie, ponieważ gdyby miało się w nim znaleźć wszystko, tom musiałby liczyć co najmniej kilka tysięcy stron... Ksenia Kriwoszeina stanęła zatem wobec bardzo trudnego zadania i konieczności dokonania ostrej selekcji materiału dawnego oraz najnowszego, decydując, które opracowania należy włączyć do dzieła, a z których — z żalem — trzeba zrezygnować.

Na czwartej stronie okładki znajdujemy następującą informację (podaję we własnym tłumaczeniu): „W tej książce po raz pierwszy zostaje opublikowana szczegółowa biografia mniszki Marii (Skobcowej), kronika ziemskiego szlaku kobiety, której imię należy do nie tak znowuż bogatego grona osób, o których można byłoby powiedzieć, że są prawdziwymi chrześcijanami XX wieku”. I nieco poniżej: „Jej życie, początkowo w Rosji, a potem na emigracji, było bardzo aktywne i wyraziste. Matka Maria otwierała darmowe stołówki, domy dla starców i bezdomnych. W czasie II wojny światowej i okupacji Francji ratowała i ukrywała radzieckich więźniów wojennych.

Ta niebezpieczna działalność związała ją z francuskim ruchem oporu i doprowadziła ostatecznie do śmierci w obozie koncentracyjnym w Ravensbrück. Imię Matki Marii do dzisiaj jest wykorzystywane jako sztandar w najrozmaitszych celach, a z jej życiem i gloryfikacją w Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej wiąże się wiele sporów oraz niedomówień. W ZSRR pokazywano ją społeczeństwu jako partyzantkę i bolszewiczkę, że posłużyć się neologizmem, a na Zachodzie — jako osobę walczącą ze skostniałym prawosławiem i obrończynię Żydów. Te sprzeczności wokół złożonej osobowości Matki Marii (Skobcowej) trwają do dzisiaj”.

Być może spory te będą przynajmniej w jakiejś mierze łagodzić słowa podobne do tych, które o Matce Marii wypowiedział najwyższy dostojnik Cerkwi Prawosławnej, Patriarcha Moskiewski i Wszech Rusi, Kiriłł. Jego zdaniem, „Ludzie, otaczający mniszkę Marię, przeżywali katastrofę starej Rosji przede wszystkim jako osobistą tragedię. Matka Maria należała do tych, którzy widzieli w ówczesnych warunkach coś więcej: wezwanie do chrześcijańskiej twórczości (...) Wolność rozumiała Ona jako bezcenny dar Boży i godziła się na widzialne i niewidzialne przez świat ofiary, by zachować go dla tych, którzy byli obok. Jednocześnie sama była naprawdę wolnym człowiekiem”. A stojący niżej w kościelnej hierarchii metropolita Antonij Surożskij (Bloom) napisał: „Matka Maria jest świętą naszych dni i dla naszych dni, kobietą z krwi i kości, która otrzymała Miłość od Boga i bez lęku patrzyła na problemy naszego wieku (...), jej duchowe znaczenie będzie dla nas stale wzrastać, gdy zaczniemy pojmować ostatni sens Miłości wcielonej i ukrzyżowanej”. Z kolei skrytobójczo zamordowany kapłan Aleksandr Mień uważa, że „w całej filozofii religijnej ostatniego stulecia nikt tak wewnętrznie nie przeżył tajemnicy Golgoty, tajemnicy nocy w Ogrodzie Oliwnym, tajemnicy Odkupienia, tajemnicy empatii w cierpieniu, jak Matka Maria”¹. To wielkie, odważne i aktualne oceny, jakie odzwierciedlają rzeczywiste znaczenie dorobku twórczego i zakonnego mniszki z paryskiej ulicy Lourmel 77.

Książkę swą podzieliła Ksenia Kriwoszeina na dwie obszerne części, zachowując pomiędzy nimi właściwe proporcje. W pierwszej części, (s. 11–366), wystąpiła jako autorka, w drugiej — jako „organizatorka”, ponieważ umieściła tutaj opracowania innych osób i badaczy pod wspólnym tytułem *Z archiwów* (s. 369–670). *Kronika życia i twórczości* Jelizawiey Skobcowej, *Bibliografia* i *Indeks nazwisk* stanowią bardzo wartościowe dodatkowe partie monografii.

Część pierwsza została objęta tytułem *Matka Maria (Skobcowa). Święta naszych dni* [*Мать Мария (Скобцова). Святая наших дней*]. Składa się ona z przedmowy, dziesięciu rozdziałów oraz aneksu, w którym znalazły się informacje na temat tras Matki Marii po Guberni Twerskiej, ponadto — dane o wyjeździe służbowym rosyjskiej mniszki do Finlandii, na Łotwę i do Estonii, jaki miał miejsce w 1932 roku. Rozdział pierwszy został poświęcony przodkom Jelizawiey Pilenko (*Предку*), drugi — początkom życia (*Начало жизни*), trzeci — miastu, z którym będą się wiązać w biografii młodej Lizy bardzo ważne wspomnienia z czasów nauki w stołecznych gimnazjach, lecz przede wszystkim — z nieodwzajemnioną miłością do Aleksandra Błoka. Rozdział trzeci nosi tytuł *Petersburg (Петербург)*, czwarty — dotyczy wybrańca serca Jelizawiey Pilenko, a także Jelizawiey Kuźminy-Karawajewej — Aleksandra Błoka i ma

¹ Wszystkie cytaty pochodzą z wewnętrznej zakładki obwoluty danej książki.

nazwę *Aleksander Błok* (Александр Блок). Rozdział piąty — *W świecie sztuki (В мире искусства)*, szósty — opowiada o burzliwym okresie w życiu samej Jelizawiey Kuźminy-Karawajewej oraz o tych wydarzeniach, które poprzedzały gwałtowne zmiany społeczno-ustrojowe w carskiej Rosji i w konsekwencji — rządu bolszewików: *Niespokojne lata (Беспокойные годы)*. Rozdział siódmy — *Rewolucje i wojna domowa (Революции и гражданская война)*, ósmy — zarysowuje nowy etap w biografii Jelizawiey Skobcowej, bezpośrednio poprzedzający najważniejszy moment w jej życiu, jakim było wstąpienie do zakonu i zostanie mniszką: *Z miłością, wiarą, nadzieją... Ku nowej życiu (С любовью, верой и надеждой... К новой жизни)*. Rozdział dziewiąty: *Stan zakonny (Монашество)*; rozdział dziesiąty: *Narodziny w śmierci (Рождение в смерти)*.

Jak widać, Ksenia Kriwošeina uchwyciła w kluczu chronologicznym najważniejsze momenty życia Jelizawiey Pilenko, Jelizawiey Kuźminy-Karawajewej, Jelizawiey Skobcowej i Matki Marii. W ten sposób otrzymaliśmy przebogatą i odbarwioną wersję biografii rosyjskiej mniszki, otrzymaliśmy też przy okazji pasjonującej emocjonalnej narracji wiele inspirujących wypowiedzi, które są w stanie zachęcić innych badaczy do pogłębionych studiów nad tą nietuzinkową postacią.

Część drugą, *Z archiwów*, otwierają wspomnienia Metropolity Surożskiego, Antonija (Bloom) — *Słowo o Matce Marii (Слово о матери Марии)*. Po nim — ważne memuary jednego z najbliższych współpracowników Matki Marii w okresie paryskim — Nikołaja Bierdiajewa zatytułowane *Pamięci Matki Marii (Памяти матери Марии)*. Następnie — bardzo osobista wypowiedź dalekiego kuzyna Jelizawiey Pilenko — Siergieja Pilenki *Kubań — moja ojczyzna (Кубань — моя родина)*, a po niej — mamy okazję do zapoznania się z pierwszym tekstem Anatolija Szustowa, niestrudzonego i wielce zasłużonego badacza życia i twórczości Matki Marii: *Je.Ju. Kuźmina-Karawajewa (M. Maria) i Aleksiej Tołstoj [Е.Ю. Кузьмина-Караваева (м. Мария) и Алексей Толстой]*. Tekst ten wyjaśnia bardzo wiele, gdy chodzi o skomplikowane relacje pomiędzy Matką Maria i znanym jej z czasów przedrewolucyjnych „czerwonym hrabią” Tołstojem, a także pobudki tragicznej w skutkach decyzji córki Matki Marii, Gajany, która zdecydowała się powrócić do ZSRR. W aneksie odnajdujemy list tejże Gajany z 23 września 1935 roku do rodzonej matki, w którym opowiada o swoich wrażeniach związanych z pobytem w ojczyźnie.

Z wielką dumą piszę kolejne słowa, lecz z uwagi na to, że dotyczą one mnie samego — ograniczam się jedynie do podania tego, co Ksenia Kriwošeina zamieściła w swoim tomie, pragnąc podkreślić wkład polskiej rusycystyki w ten właśnie obszar badawczy. Konstytuując nową subdyscyplinę filologiczną, nazwaną przeze mnie „filologią śledczą”, zaoferowałem do omawianego tomu dwa teksty: jeden poświęcony Gajanie oraz drugi — jej mężowi, Georgijowi Mélii: *Tajemnica śmierci Gajany (Тайна смерти Гаяны)*, *Georgij Mélia — zagadkowy zięć Matki Marii (Георгий Мелия — загадочный зять м. Марии)*. A trzeci mój tekst jest z obszaru czysto literaturoznawczego i przedstawia jedno z trzech misteriów rosyjskiej mniszki *Siedem czas: Misterium „Siedem czas” — próba deszyfracji wiecznych znaków (Пьеса-мистерия «Семь чаш» — попытка расшифровки вечных знаков)*.

Kolejne opracowanie autorstwa Anatolija Szustowa mówi o drugim mężu Jelizawiey Skobcowej — Danielu Skobcowie, poznanym przez nią w dramatycznych

okolicznościach sądu wojennego i rozprawy, w której Jelizawieta Kuźmina-Karawajewa wystąpiła w roli oskarżonej o współpracę z bolszewikami: *Daniil Jermolajewicz Skobcow: droga od Kubania do Paryża* (*Даниил Ермолаевич Скобцов: Путь от Кубани до Парижа*). Następne trzy teksty należą do jednego z najwybitniejszych współczesnych badaczy rosyjskich zajmujących się życiem i twórczością Matki Marii — Grigorija Bieniewicza. Najpierw pisze on o *Temacie Sofii i jak on łączy Matkę Marię, A. Błoka i Wł. Sołowjowa* (*Тема Софии и как она связывает М. Марию, А. Блока и Вл. Соловьева*). Potem podejmuje inny problem: *Matka Maria i jej haft „Żywoć króla Dawida”* (*Мать Мария и ее вышивка «Житие царя Давида»*). A w końcu Grigorij Bieniewicz przenosi się w świat literaturoznawstwa i religioznawstwa oraz filozofii, by po mistrzowsku zanalizować najwybitniejszy chyba utwór poetycki Matki Marii w danym gatunku: *Poemat Pięćdziesiątnica* (*Поэма «Духов день»*).

Następne fragmenty *Z archiwum* wypełniają materiały pochodzące z czasopisma „Wiestnik” («Вестник»). W pierwszym bloku dokumentacyjnym znajdujemy: 1. sprawozdanie z pracy ruchu oporu, które wyszło spod pióra Igora Kriwoszeina, 2. wspomnienie o ojcu Dmitriju Klepininie, najbliższym współpracowniku Matki Marii z okresu okupacyjnego, również zgładzonym w obozie śmierci, oraz 3. fragmenty wspomnień Fiodora Pjanowa — także zaufanego współpracownika rosyjskiej zakonnicy z ulicy Lourmel 77. Z kolei w bloku pochodzącym z drugiego numeru „Wiestnika” znalazło się dziewięć ważnych tekstów, których autorami są świadkowie działalności Matki Marii w Paryżu i jej heroicznej śmierci w Ravensbrück: 1. Sofia Nosowicz opowiada Ninie Kriwoszeinie o spotkaniu z Matką Marią w obozie Ravensbrück; 2. B. Sosinski pisze o dwóch emigrantach — Wildem i Lewickim — rozstrzelanych za współpracę z francuskim ruchem oporu; 3. Władimir Warszawski nawiązuje do Borisa Wildego; 4. poznajemy ostatni list Borisa Wildego do żony; 5. odkrywamy strony pamiętnika Borisa Wildego pisanego podczas pobytu w więzieniu; 6. czytamy biogram Anatolija Lewickiego; 7. śledzimy wspomnienia Sofii Nosowicz o Wiki Obolenskiej; 8. zgłębiamy biogram Ariadny Skriabiny i 9. — wczytujemy się w biogram Tamary Wołkonskiej.

Po prezentacji wyselekcjonowanej zawartości drugiego numeru czasopisma „Wiestnik” Ksenia Kriwoszeina proponuje tekst, którego autorem jest Igor Kriwoszein, ściśle współpracujący z Matką Marią w ramach francuskiego ruchu oporu: *Rosyjscy uczestnicy ruchu oporu* (*Русские участники сопротивления*). Następnie — niewielkie fragmenty memuarystyki Niny Kriwoszeiny — *Matka Maria* (*Мать Мария*). Ponownie — Anatolij Szustow, tym razem przybliży wspomnienia ojca Borisa (Starka): *Ojciec Boris (Stark) o Matce Marii (Skobcowej)* [*Отец Борис (Старк) о матери Марии (Скобцовой)*]. Przedostatnim materiałem archiwalnym jest artykuł Nikity Kriwoszeina — syna Igora Kriwoszeina (w życiu prywatnym — męża Kseni Kriwoszeiny) — o recepcji dzieła rosyjskiej mniszki w byłym ZSRR: *Matka Maria w byłym Związku Radzieckim albo długa droga do Rosji* (*Мать Мария в бывшем Советском союзе, или долгая дорога в Россию*). Tom zamykają refleksje znanego na Zachodzie sławisty, pracownika naukowego Uniwersytetu Genewskiego, Georges’a Nivata, który bardzo wymownym cytatem z Matki Marii nawiązuje do istoty jej pojmowania misji ówczesnego zakonnika, uwikłanego w bardzo ciężkie czasy, wymagające nadludzkiego

poświęcenia, koniecznego do ratowania zagubionych bliźnich: „*i do końca muszę się wypiścić...*” («*и до конца надо мне обнищать...*»).

Tom przygotowany przez Ksenię Kriwoszeinę oznacza wielki krok naprzód w sferze poznawania postaci Matki Marii. Otrzymaliśmy bowiem książkę, która żyje odtąd własnym życiem, odmiennym od stron internetowych, na których możemy odnaleźć większość zaprezentowanych w monografii materiałów. Internet cechuje ulotność, dzieło wydane — większa trwałość. *Finis coronat opus* — mawiali starożytni, zdając sobie doskonale sprawę, że zwieńczenie dzieła otwiera zarazem nową drogę ku nieznanym jeszcze ideom. Tego właśnie życzę omawianej monografii: niechaj będzie mocnym impulsem dla polskiego środowiska rusycystycznego w poznawaniu tajemnic rosyjskiej emigracji. „Jeśli przeżyję [obóz — G.O.] — mówiła Matka Maria do współwięźniarki w Ravensbrück — powrócę”. I, jak proroczo rzekła, tak się stało.

GRZEGORZ OJCEWICZ

Profesor emeritus,

Wyższa Szkoła Policji w Szczytnie, Wydział Administracji, Studium Edukacji Językowej;

b. prof., Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie,

Wydział Humanistyczny, Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej, Polska

e-mail: gojcew@poczta.onet.pl

Георгий Александрович Малютин
Польский вопрос в русской общественно-политической мысли
в 1830-е – начале 1860-х гг.

Moskwa — Санкт-Петербург: Нестор-История, 2013, 206 ss.
 (nadesłano 01.08.2015, zaakceptowano 08.10.2015)

Monografia Georgija Aleksandrowicza Maliutina poświęcona jest kwestii polskiej w rosyjskiej myśli społeczno-politycznej XIX wieku w okresie między polskimi zrywami powstańczymi lat 1830–1863. Okres ten w historii Rosji kojarzy się przede wszystkim z trzydziestoleciem panowania Mikołaja I (1825–1855) i początkiem panowania jego następcy Aleksandra II (1855–1881). Epoka ta w rozwoju rosyjskiej myśli politycznej związana jest z wykrystalizowaniem się zasadniczych nurtów ideologiczno-politycznych: słowianofilstwa rosyjskiego i okcydentalizmu, które będą w różnych swoich wariantach i koncepcjach wpływać na strukturę świadomości społeczeństwa rosyjskiego w następnych dziesięcioleciach aż do czasów nam współczesnych.

Niewątpliwie jednym z czynników rzutujących na procesy kształtowania się tejże świadomości były zjawiska związane z modernizacją organizmu państwowego imperium rosyjskiego, jego dostosowywaniem do wymogów politycznych i militarnych XIX wieku, aspiracjami jego elit do współdecydowania o kształcie polityki europejskiej i światowej. Zjawisko to związane było również z procesem nacjonalizacji tychże elit imperium, a jemu samemu nadawania oblicza rosyjskiego. Istotną rolę w akceleracji tych zjawisk odegrała tzw. kwestia polska, w daleko idącym uproszczeniu pojmowana jako zespół skomplikowanych, wzajemnie ze sobą powiązanych zagadnień polityki polskiej państwa, postaw i opinii społeczeństwa rosyjskiego wobec tej polityki, jak i jego reakcji na polskie aspiracje niepodległościowe¹.

Zagadnienie „polskiej” polityki rosyjskiej posiada już obszerną literaturę przedmiotu, przede wszystkim na gruncie polskiej historiografii, jak i rosyjskiej oraz europejsko-amerykańskiej. Dla historiografii polskiej stanowi ona ważny aspekt dziejów Polski, podobnie zresztą jak i rosyjskiej. Daje temu wyraz również i autor omawianej monografii, stwierdzając:

„kwestia polska” zostawiła swój ślad w całej historii imperium rosyjskiego w XIX w.: wpływała ona zarówno na zewnętrzną, jak i wewnętrzną politykę państwa. Wielonarodowy charakter imperium rosyjskiego nieuchronnie komplikował funkcjonowanie mechanizmu państwowego, którego jednym z zadań było zabezpieczenie interesów zarówno całego państwa, jak i poszczególnych zasiedlających go narodów, podtrzymując tym samym jedność i stabilność społeczną. W polityce wewnętrznej imperium rosyjskiego „kwestia polska” polegała na procesie integracji ziem byłej Rzeczypospolitej w organizm imperium. W związku z tym „kwestia polska” znajdowała się w centrum zainteresowania rosyjskich publicystów, polityków, historyków XIX w. Analiza ich poglądów na możliwość pokojowego współistnienia narodów w Królestwie

¹ Zob. W. Śliwowska. *Petersburg i społeczeństwo rosyjskie wobec kwestii polskiej w przededniu i w czasie powstania styczniowego*. [W:] *Powstanie styczniowe 1863–1864. Wrzenie. Bój. Europa. Wizje*. Red. S. Kalemka. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990, s. 541.

Polskim, podporządkowanie go państwowej władzy rosyjskiej, analiza sytuacji w guberniach zachodnich, które stanowiły sporne terytorium między Polakami i Rosjanami — wszystko to jest nadzwyczaj ważne².

Nieprzypadkowo przytoczyłem ten dość długi fragment *Wstępu*, aby zwrócić uwagę na sposób pojmowania zagadnienia kwestii polskiej, jak i szerszej relacji polsko-rosyjskich w XIX wieku. Otóż autor postrzega politykę narodową imperium rosyjskiego jako „zabezpieczenie interesów (...) poszczególnych zasiedlających go narodów”! W tej perspektywie nie występuje naród panujący, czytaj ‘rosyjski’, a imperium jawi się jako terytorium zasiedlone przez różne narody, w domyśle: pokojowo współzysujące, i państwo stojące na straży interesów każdego z tych narodów, „podtrzymując (...) jedność i stabilność społeczną”. Ten wyidealizowany obraz imperium rosyjskiego, zgodnie współlistniejących narodów w ramach jednolitej przestrzeni politycznej, ‘zakłócał’ problem Polaków związany z faktem, że nie chcieli się zintegrować w ramach jednolitego organizmu imperium — chcieli zachować własną tożsamość. Mamy tu do czynienia ewidentnie z projekcją daleko odbiegającą od udokumentowanej źródłowo historii państwa rosyjskiego w XIX wieku, jego kształtu ustrojowego oraz realizowanej polityki wewnętrznej i zewnętrznej.

Autor nie rozszyfrowuje pojęcia integracji ziem byłej Rzeczypospolitej w jednolity organizm imperium. Nie podnosi również kosztów biologicznych, społecznych i kulturowych tego procesu, kosztów przecież nie jednej tylko strony, mianowicie tej podlegającej ‘dostosowywaniu’ do wymogów kultury politycznej imperium, ale również i realizatorów polityki. Według szacunków Andrzeja Nowaka liczba bezpośrednio dotkniętych przemocą imperium osób z ziem byłej Rzeczypospolitej w okresie dominacji i panowania rosyjskiego wynosi około jednego miliona. „Chodzi o osoby dotknięte przemocą w procesie politycznej asymilacji przez imperium ziem dawnej Rzeczypospolitej i chodzi o przemoc najprostsza: więzienia, zsyłki, egzekucje, pozbawienie praw, majątków”³.

Jest jeszcze jeden aspekt w historycznym ujęciu kwestii polskiej przez autora monografii, który nie sposób pozostawić bez komentarza. Chodzi mianowicie o sformułowanie „pokojowe współlistnienie narodów w Królestwie Polskim”. Autor pośrednio wskazuje, że w Królestwie mamy do czynienia z wielonarodową społecznością na kształt mini imperium i podporządkowanie go władzy rosyjskiej miało stwarzać warunki pokojowego współzyscia tychże narodów. Oczywiście na obszarze Królestwa zamieszkiwały również społeczności żydowskie, a na jego obrzeżach skupiska ludności białoruskiej, ukraińskiej, niemieckiej. Lecz nie mamy tu do czynienia z odwzorowaniem sytuacji z Cesarstwa Rosyjskiego, jak i trudno wręcz mówić o występowaniu kwestii napięć narodowościowych, chyba że mówimy o rozrastającej się społeczności

² Г.А. Малютин. *Польский вопрос в русской общественно-политической мысли в 1830-е — начале 1860-х гг.* Москва — Санкт-Петербург: Нестор-История, 2013, s. 4.

³ A. Nowak. *Ofiary imperium — imperium jako ofiara. Przyczynek do interpretacji.* [W:] *Ofiary imperium. Imperia jako ofiary. 44 spojrzenia.* Red. A. Nowak. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, 2010, s. 38–39.

rosyjskiej, panującego elementu biurokracji oraz garnizonów wojskowych, stanowiących gwarancję jej panowania.

Oczywiście autor podejmuje jedynie próbę przedstawienia stosunku do kwestii polskiej przedstawicieli kształtujących się nurtów ideologiczno-politycznych w łonie rosyjskiego społeczeństwa. Przy tym koncentruje się na trzech jego odłamach, a mianowicie: słowianofilstwie rosyjskim, przedstawicielu ideologii oficjalnej ludowości — Michale Pogodinie oraz nurcie okcydentalistycznym, też przecież nie w całym jego ówczesnym spektrum, a głównie związanym z postacią Aleksandra Hercena i osób blisko z nim współpracujących. W tym przeglądzie brakuje przede wszystkim środowiska tzw. „ochraniteli systemu”, czyli Michała Katkowa i jego „Moskowskich Wiedomostii”, brakuje środowiska związanego z „Sowriemiennikiem”, jak i postaci życia publicznego, które trudno zaliczyć do któregoś z wymienionych obozów. Tym samym, nie mamy w prezentowanej monografii pełnego przeglądu stanowisk, poglądów i postaw różnych odłamów myśli społecznej i politycznej.

Pozostaje jeszcze kwestia przyjętych ram chronologicznych. Co do początkowej cezury narracji, to oczywiście nie budzi ona wątpliwości. Wybuch powstania listopadowego, reakcja nań elit politycznych państwa oraz środowisk intelektualnych stanowi wyraźną i niekwestionowaną granicę czasową. Oczywiście i do wybuchu powstania w różnych kręgach społeczeństwa rosyjskiego wyrażane są poglądy na realizowaną wobec Polaków, jak i ziem byłej Rzeczypospolitej, w tym przede wszystkim Królestwa Polskiego w jego kształcie oktrojowanym w 1815 roku, politykę państwa rosyjskiego. Natomiast rok 1830 jest ważny ze względu na zasięg społeczny emocji patriotycznych i politycznego podniesienia fali opinii wobec polskich aspiracji niepodległościowych⁴. Kreuje on zupełnie nową jakość w życiu społecznym Rosjan, jest czynnikiem przyspieszającym proces kształtowania się opinii publicznej⁵. Dyskusyjna jest, moim zdaniem, cezura początku lat sześćdziesiątych, do wybuchu powstania styczniowego. Można odnieść wrażenie, że narastający konflikt polsko-rosyjski, który znalazł ujście w dniach i miesiącach powstania styczniowego, a który w sposób wyraźny stymulował rosyjską opinię publiczną, a zarazem był zwieńczeniem konstrukcji myślowych, postaw i poglądów na kwestię polską, został ‘ucięty’ w pół słowa! Chcąc przedstawić postawę społeczeństwa w dobie powstania styczniowego i po nim, autor byłby zmuszony powtórzyć materiał częściowo zawarty w omawianej monografii. Tak więc ewentualna kontynuacja problematyki wiązać się będzie z powtórzeniem treści niniejszej książki.

⁴ Е.Л. Рудницкая. *Русская мысль после 14 декабря 1825 года*. Москва: Эдиториал УРСС, 1999, s. 125–132; G. Kurpis. *Spółczesność rosyjskie wobec powstania listopadowego*. [W:] *Powstanie listopadowe 1830–1831. Dzieje wewnętrzne. Militaria. Europa wobec powstania*. Red. W. Zajewski. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990, s. 525–539; J. Orłowski. *Z dziejów antypolskiej obsesji w literaturze rosyjskiej. Od wieku XVIII do roku 1917*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1992, s. 88–102.

⁵ Kształtowanie się kategorii pojęciowych: życie społeczne, społeczeństwo, publika etc. — zob.: О.Ю. Малинова. *Общество, публика, общественность в России середины XIX — начала XX века. Отражение в понятиях практик публичной коммуникации и общественной самодеятельности*. [W:] *Понятия о России. К исторической семантике имперского периода*. В 2-х томах. Red. А.И. Миллер, Д. Сдвижков, И. Ширле. Т. 1. Москва: Новое литературное обозрение, 2012, s. 428–463.

Bibliografia opracowań wykorzystanych przez autora monografii jest stosunkowo skromna, szczególnie w odniesieniu do polskiej historiografii. W wykazie literatury znajduje się jedynie praca Henryka Głębockiego poświęcona kwestii polskiej w rosyjskiej myśli politycznej⁶, zresztą bez wyraźniejszego śladu jej wykorzystania w narracji autora monografii. Jest to o tyle zadziwiające, że mamy przecież do czynienia z zagadnieniem wymagającym uwzględnienia historiografii obu stron konfliktu. Tym bardziej, że dokonania w tym względzie polskiej strony są znaczące, zarówno w zakresie poznania nurtów ideologiczno-politycznych w Rosji oraz poglądów poszczególnych twórców tej myśli. Nie ma większego uzasadnienia tworzenie *ad hoc* takiej bibliografii, wystarczyłoby zajrzeć do opublikowanej kilka lat temu bibliografii pt. *Wzajemne uprzedzenia Polaków i Rosjan* pod redakcją Andrzeja de Lazariego⁷, aby bliżej zorientować się w polskim stanie badań.

Odnosi się to w praktyce do większości podnoszonych przez autora zagadnień, natomiast co do zakresu stanu opracowań w kwestii stosunku Aleksandra Hercena do Polski i Polaków, to dysponujemy wręcz sporą biblioteką publikacji wydanych w okresie powojennym, poczynając od solidnej monografii źródłowej Genowefy Kurpis poświęconej jego kontaktom z Wielką Emigracją⁸, znakomitej biografii autorstwa małżeństwa wybitnych uczonych Wiktorii i Rene Śliwowskich⁹, w której zagadnienia polskie uwzględnione zostały bardzo obszernie, oraz publikacji najwybitniejszego polskiego, i nie tylko, znawcy rosyjskiej myśli filozoficznej i społecznej XIX wieku — Andrzeja Walickiego. Jego dokonania w zakresie poznania i przybliżenia rosyjskiej myśli wspomnianego okresu, w szczególności słowianofilstwa¹⁰, twórczości filozoficzno-historiozoficznej Aleksandra Hercena¹¹ czy też odrębnie poświęcone jego stosunkowi do Polski i Polaków¹² należą do kanonu opracowań powyższej problematyki. Wymienione pozycje nie wyczerpują stanu badań, od okresu, kiedy opublikowane zostały wspomniane wyżej pozycje na rynku czytelniczym pojawiły się dziesiątki kolejnych prac. Można powiedzieć, że wyjście Polski poza zadekretowaną polityczno-militarnym układem przyjaźń z wielkim wschodnim sąsiadem zdynamizowało badania stosunków polsko-rosyjskich, aczkolwiek daleko jest jeszcze do uzyskania pełnego obrazu tych relacji. Dostrzegane braki w zakresie wykorzystanych opracowań rosyjskich, tak

⁶ H. Głębocki. *Fatalna sprawa. Kwestia polska w rosyjskiej myśli politycznej (1856–1866)*. Kraków: Arcana, 2000.

⁷ Wspomniana Bibliografia stanowi załącznik do publikacji: *Katalog wzajemnych uprzedzeń Polaków i Rosjan*. Red. A. de Lazari. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2006.

⁸ G. Kurpis. *Aleksander Hercen a emigracja polska w latach 1847–1870*. Gdańsk: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1964.

⁹ W. i R. Śliwowsky. *Aleksander Hercen*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1973.

¹⁰ A. Walicki. *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1964 [wyd. 2: Warszawa 2002].

¹¹ A. Walicki. *Aleksander Hercen przed rokiem 1850*. [W:] A. Hercen. *Pisma filozoficzne*. T. 1. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965, s. VIII–XLIII; A. Walicki. *Twórca „rosyjskiego socjalizmu”*. [W:] A. Hercen. *Pisma filozoficzne*. T. 2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966, s. VII–XLVIII.

¹² A. Walicki. *A. Hercen. Kwestia polska i geneza pewnych stereotypów*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1991.

starszych, jak i zupełnie współczesnych są równie dotkliwe. W istocie rzeczy trudno doszukiwać się jakiegoś klucza w jej doborze i wykorzystaniu.

Autor skorzystał z zasobów rękopisów zdeponowanych w archiwach i bibliotekach naukowych Moskwy. Wykorzystano przede wszystkim materiały źródłowe związane z głównymi przedstawicielami nurtu słowianofilskiego — Aleksandrem Hercenem — chociaż spuścizna jego jest w znakomitej większości publikowana — oraz Michałem Pogodinem.

Konstrukcja pracy ma charakter problemowy i obejmuje w kolejnych rozdziałach stosunek przedstawicieli słowianofilstwa rosyjskiego do kwestii polskiej — Michała Pogodina — oraz w trzecim okcydentalistów z dominantą Aleksandra Hercena i jego współpracowników (Mikołaj Ogariow i Michał Bakunin) w londyńskim okresie jego aktywności publicznej. Wszystkie te trzy nurty usiłowały pogodzić wypracowywane założenia doktrynalne z rzeczywistością polityczną i w duchu wyznawanych zasad re-interpretować przeszłość historyczną Polski i Rosji.

Niewątpliwie najtrudniej było pogodzić idealizowaną przez słowianofilów i Pogodina rolę Rosji w świecie słowiańskim z udziałem w rozbiorach Rzeczypospolitej. Interpretacja historycznych wydarzeń związanych z procesem likwidacji państwowości Rzeczypospolitej Obojga Narodów szła w kierunku zrzucania odpowiedzialności za ten fakt na pozostałe kraje zaborcze oraz podkreślania słabości państwowości polskiej, jako konsekwencji odejścia od zasad słowiańskich. Wydaje się, że pomimo podkreślania przez autora monografii faktu, że przedstawiciele rosyjskiej myśli politycznej stali na gruncie uznawania narodu polskiego, jako składowej Słowiańszczyzny, to z drugiej strony w wykładni słowianofilsko-panslawistycznej eksponowanie negatywnego wpływu katolicyzmu, jezuitów oraz kultury zachodniej, spowodowało wyłamanie się jej z rodziny plemion słowiańskich. Autor zdaje się nie łączyć tych dwóch aspektów, słabości lub zaniku pierwiastka słowiańskiego w narodzie polskim oraz polskiej polityki Rosji.

Już w latach czterdziestych — a zatem na długo przed pełną krystalizacją koncepcji panslawistycznych — u Aleksego Chomiakowa jest próba pogodzenia idei wiodącej roli Rosji w Słowiańszczyźnie z osłabieniem negatywnych konotacji związanych z jej udziałem w rozbiorach oraz krwawym tłumieniem polskich dążeń niepodległościowych. Wyjściem z tej trudnej ideologicznie i politycznie sytuacji było wyłączenie Polski z rodziny narodów słowiańskich poprzez akcentowanie wpływów zachodnich na jej proces dziejowy¹³. Mamy tu zresztą do czynienia z podobnym zabiegiem politycznym, jaki przeprowadził polski publicysta historyczny Franciszek Duchiniński. W swoich pseudonaukowych wywodach wykazywał jedność Rosjan z plemionami turańskimi, wyłączając ich z rodziny narodów słowiańskich. Konstatacje polityczne, do jakich dochodził, jednoznacznie wykluczały możliwość porozumienia między narodem polskim i rosyjskim, a zarazem wzmacniały przekonanie o polskości ziem litewsko-ruskich i jednoplemiennym charakterze narodu polskiego¹⁴. Czy obaj ideolodzy znali

¹³ Zob. trafne konstatacje G. Kurpisowej. A. Walicki. *Słowianofile rosyjscy wobec kwestii polskiej*. [W:] *Słowiańszczyzna i dzieje powszechne*. Red. L. Jaśkiewicz et al. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Naukowe, 1985, s. 238.

¹⁴ Z. Opacki. *Turańsko-azjatyckość Rosji w polskiej i rosyjskiej myśli społeczno-politycznej XIX–XX*

lustrzane odbicia swoich poglądów? Trudno stwierdzić bez dodatkowych badań w tym zakresie, tym niemniej istota treści poglądów Duchinińskiego została przedstawiona na łamach majowego numeru gazety *Dzień* w 1862 roku¹⁵. Autor rozprawy nie analizuje jednakże wymowy politycznej poglądów Duchinińskiego, zwracając jedynie uwagę na oburzenie Iwana Aksakowa, który zresztą za lat kilka w podobnym duchu będzie się wypowiadał na temat narodu polskiego¹⁶.

Najwyraźniej określał idee panslawistyczne Michał Pogodin, który przyszłość Polski postrzegał w ramach państwa słowiańskiego pod panowaniem Romanowych. Pomimo świadomości braku akceptacji tej idei ze strony polskich środowisk intelektualnych Pogodin był przekonany, że projektowany przez niego model porządku politycznego dla narodów słowiańskich jest również korzystny dla Polaków.

Na początku lat sześćdziesiątych — w związku z dostrzegalnym wzrostem przejawów nastrojów patriotycznych w społeczeństwie Królestwa Polskiego — w publicystyce rosyjskiej dostrzegalna jest również większa koncentracja na problematyce polskiej. W środowiskach słowianofilskich rozpatrywane są różne projekty rozwiązania narzmiwającej kwestii polskiej. Rozważano w wypowiedziach Iwana Aksakowa możliwość nadania Królestwu autonomii językowo-administracyjnej. Stanowisko to było pochodną przekonania, że narodu polskiego nie uda się zrusyfikować, tym samym dawał wyraz stanowisku, że depolonizacja rdzennie polskich terytoriów nie była brana pod uwagę. Z drugiej strony, wszystkie rozważane projekty — z wyjątkiem stanowiska ośrodka londyńskiego skupionego wokół Aleksandra Hercena — nie dopuszczały myśli rezygnacji z funkcjonowania Królestwa w ramach imperium rosyjskiego.

Stanowisko Hercena było całkowicie odrębne i zarazem odosobnione. Uważał on bowiem, że Polska ma prawo do bezwarunkowej niezawisłości, a rosyjskie panowanie w Królestwie jest wbrew ekonomicznym i politycznym interesom Rosji. Przy tym wyrażał przekonanie, że po uzyskaniu niepodległości Polska będzie skłonna wejść w rodzaj związku federacyjnego z odnowioną Rosją. Tak więc i on z trudem wyobrażał sobie pełne i ostateczne oderwanie się Polski od Rosji.

Jedna kwestia w poglądach wszystkich w zasadzie przedstawicieli rosyjskich orientacji politycznych była jednoznacznie ujmowana, a mianowicie: status ziem byłej Rzeczypospolitej włączonych do Rosji na mocy traktatów rozbiorowych. Na gruncie prawnopolitycznym ziemie te były traktowane jako przynależne do państwa rosyj-

---

wieku. [W:] *Zagadnienie rosyjskie. Myślenie o Rosji. Oglądy i obrazy spraw rosyjskich*. Red. M. Bohun, J. Goćkowski. Kraków: Secesja, 2000, s. 249. Szerzej na temat poglądów historyczno-historiozoficznych F. Duchinińskiego zob.: A.F. Grabski. *Perspektywy przeszłości. Studia i szkice historiograficzne*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1983, s. 222–278; A.F. Grabski. *U początków euroazjatyckiej koncepcji dziejów Rosji. Franciszek H. Duchiniński*. [W:] *Centrum i regiony narodowościowe w Europie od XVIII do XX wieku*. Red. E. Wiśniewski. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1998, s. 43–58.

¹⁵ Г.Ф. Малютин. *Польский вопрос...*, s. 71.

¹⁶ G. Kurpisowa. *Poglądy Iwana Aksakowa na kwestię polską*. „Zeszyty naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Historia” 1977, 6, s. 34–35. Na temat bardziej radykalnej oceny stanowiska I. Aksakowa zob. A. Walicki. „Polska jako przedmurze” z perspektywy myślicieli rosyjskich dziewiętnastego wieku. [W:] *Kultura staropolska — kultura europejska. Prace ofiarowane Januszowi Tazbirowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Red. S. Bylina et al. Warszawa: Semper, 1997, s. 76–78.

skiego i w zasadzie — znowu poza ośrodkiem londyńskim Aleksandra Hercena — nie dopuszczano myśli, aby ewentualne polskie roszczenia mogły obejmować te tereny. Dla społeczeństwa rosyjskiego poza nielicznymi wyjątkami były to ziemie od wieków rosyjskie. Odwoływano się przy tym również do teorii trójjedynego narodu rosyjskiego składającego się z Wielkorusów, Małorusinów (Ukraińców) i Białorusinów. Oczywiście ludność wiejska Guberni Zachodnich (Kraju Zachodniego) w całości w ich ujęciu była wyznania prawosławnego. Nie uwzględniano takich drobiazgów, jak katolickie wyznanie Litwinów czy części Białorusinów. Pogląd ten mógł być traktowany jako oczywistość po likwidacji Kościoła unickiego na Białorusi w 1839 roku.

W przypadku Aleksandra Hercena to uważał on, że teren ten winien być niezależny zarówno od Polski, jak i od Rosji. Uwzględniał on fakt odrębności narodowej mieszkańców tych ziem i wypowiadał się za ich niezależnością. Nie wykluczał przy tym, podobnie jak w wypadku Królestwa Polskiego, że mieszkańcy suwerennie zdecydują się połączyć z wolną demokratyczną Polską lub odnowioną demokratyczną Rosją. Ale byłby to ich suwerenny wybór.

Po zaostrzającej się sytuacji politycznej w Królestwie Polskim i Kraju Zachodnim w przededniu wybuchu powstania, większość myślicieli miała nadzieję, że uda się ten konflikt rozwiązać drogą pokojową, bez rozlewu krwi. Podobnie Hercen, będąc w ścisłych relacjach z polską emigracją, a zarazem świadom słabego przygotowania rosyjskich środowisk rewolucyjnych oraz ogromnej dysproporcji sił państwa rosyjskiego i polskiego ruchu narodowego, nastawał, aby opóźnić wybuch powstania. Jednakże z chwilą jego wybuchu jednoznacznie opowiedział się za nim i wystąpił przeciwko poczynaniom władz i armii rosyjskiej w Królestwie Polskim.

Prezentowana praca ukazuje wielość wariantów spojrzenia i rozbieżność opinii rosyjskiego społeczeństwa na kwestię polską. Natomiast, czego autor już nie podjął — z racji przyjętej cezury do 1863 roku — po wybuchu powstania nastąpiła pełna konsolidacja społeczeństwa i poparcie udzielone władzom w dziele pacyfikacji polskiego ruchu narodowego. I znowu z wyjątkiem Aleksandra Hercena i jego najbliższych współpracowników. Za swoją postawę zapłacił deprecjacją w społeczeństwie rosyjskim, naraził się na alienację i ostatecznie upadek całego ośrodka.

ZBIGNIEW OPAKCI

Uniwersytet Gdański

Wydział Historyczny

Instytut Historii, Zakład Historii Myśli i Kultury Politycznej

ul. Wita Stwosza 55, 80-952 Gdańsk, Polska

e-mail: zbigniew.opacki@gmail.com